

Historia artis

P. Szalay Emőke*

Debrecen

17–18. századi debreceni ötvösmunkák a Nagyvárad Református Egyházmegyében

The Seventeen-Eighteen Century Goldsmith Works in the Reformed Deanery of Nagyvárad. Abstract

The goldsmith works presented in this study prove that the goldsmiths of Debrecen were of crucial importance within the Reformed Deanery of Nagyvárad in the seventeenth and eighteenth centuries. The Reformed ecclesiastical art thus manifested itself strongly within the secular arts and crafts of the period.

Keywords: Goldsmiths' Guild of Debrecen, goldsmith works of the seventeenth and eighteenth centuries.

A debreceni ötvösségcéh megalakulásának idejét pontosan nem ismerjük, az első adat Kecskeméten maradt fenn. 1551-ben a török ellen menekülő szegeci ötvösök elvesztették kiváltságlevelüket. Mivel a kecskemétieknek ekkor még nem volt céhük, ezért 1557-ben a debreceni ötvösökhöz fordultak, hogy küldjék el nekik a privilégiumukat, amelyet „hallván és megértvén azt magyarázatok által, igen helyesen tetszék mi nékünk.”¹ Ez az adat annak bizonyítéka, hogy a 16. század közepén már a debreceni ötvösök céhet alkottak, ugyanis az első ismert kiváltságlevelük jóval későbbi, 1599-ből ismert. Sajnos az ötvöscéh írásos anyaga nem maradt fenn, így csupán más forrásokban bukkanhat a kutató rájuk vonatkozó adatokra.

A 17. század folyamán a kutatás mai álláspontja szerint a debreceni ötvösség összekötő kapcsolatot alkotott Kassa és Kolozsvár között, ez az általuk készített tárgyak színvonalára is vonatkozik. Az ismert történelmi körülmények között a 17. században az ország három részre szakadt állapotában Debrecen a három hatalom találkozási pontjában feküdt. Mivel semmilyen, sem természetes, sem mesterséges védelme nem volt, minden ellenséges támadásnak ki volt téve.

* P. Szalay Emőke történelem–latin szakos tanár, etnográfus. 1970 és 2006 között a Debreceni Déry Múzeum osztályvezetője; habilitált kandidátus. Kutatási területei: debreceni céhemlékek, debreceni fazekasság, debreceni ötvösség; az egyházművészet témaköréből: ötvösmunkák, fémedények, ónedények, úrihímzések, kőedények, fazekastermékek; a 16–17. századi latin szövegek fordítása. Egyetemi oktatói tevékenységének helyei: a Debreceni Egyetem Művészettörténeti Tanszék (iparművészeti előadások), a Néprajzi Tanszék (népművészeti előadások), valamint a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (egyházművészeti előadások). Számos könyv és tanulmány szerzője. 2010. december 21-én Károli-díjjal tüntették ki.

¹ A debreceni ötvösséggel először Zoltai Lajos foglalkozott. Zoltai Lajos: *Ötvösök és ötvösművek Debrecenben*. Stúdium Könyvkiadó, Debrecen 1937, 31.

A város csupán úgy őrizhette meg létét, ha megnyerte mindhárom hatalom – a magyar király, a török és az erdélyi fejedelem – jóindulatát. Ennek egyik hatásos eszköze volt, hogy értékes ajándékokat vittek a debreceni küldöttek minden évben a hatalmasságoknak, a királyi és fejedelmi udvarba és a töröknek Budára, Szolnokra. A város gazdasági és egyéb feljegyzéseiből tudjuk, hogy az ajándékok között fontos szerepe volt a különböző ötvösmunkáknak, amelyeket a helyi mesterek készítettek. Ezekről a minden bizonnyal kiemelkedő értékű ötvösmunkákról csupán a feljegyzésekben olvashatunk, tárgyi valóságukban nem maradtak fenn.

A nehéz történelmi helyzet ellenére Debrecen ekkor élte fénykorát. A város – polgárai, kézművesek és kereskedők munkája révén – különös jelentőségre tett szert ezekben az évtizedekben. Olyan vonzó volt a debreceni Civitas tagjának lenni, hogy mivel a város minden lakosát megadóztatta, a nemesek inkább lemondtak adómentességükről, csak hogy Debrecen polgárai lehessenek. A nehéz körülmények ellenére a város anyagilag gyarapodott, a 17. második felében az volt az általános vélemény, hogy a Magyar Királyság leggazdagabb városa.

Ez természetesen kiváltotta a kincséséget, mind a császári, mind a török seregek figyelmét. Mindkét oldal többször sarcolta Debrecen az 1660-as évektől kezdve, összesen négy nagy sarcolást szenvedett el ezekben az években. Ennek során teljesen kifosztották a várost, így nem maradtak fenn olyan családi kincsgyűttesek, amelyekről Kolozsváron és Kassán tudomásunk van. Használati, asztali ezüstedényeket, ékszereket Debrecenből a 17. századból nem ismerünk, holott a különböző írásos forrásokból a kor minden edényféléjére és ékszerekre egyaránt vannak adatok.²

Nem külön a helyzet a 18. században sem. Ekkor a református vallásához ragaszkodó város a Rákóczi szabadságharcban való részvétele miatt rebellisnek számított, a csendes ellenreformáció erősen sújtotta. Mindezek magyarázatot adnak arra, hogy asztali edények szinte egyáltalán nem maradtak fenn. Az ekkor még mindig jelentős debreceni ötvösök munkái közül csupán egy cukortartó maradt meg.

Mivel a városban jelentős céhes élet volt, számos céh működött a 16–17. században, ezek emlékényei között maradtak fenn ezüst poharak. De itt is meg kell jegyezni, hogy az említett sarcolások idején nemcsak a magánemberek, de a céhek is beszolgáltatták nemesfém edényeiket, ahogyan azt Bartha Boldizsár főbíró nyugtatványa is bizonyítja, amely arról szól, hogy a szappanos céh hét ezüst poharát tele ezüst és arany pénzzel adta be az egyik sarcolás során.

Éppen ezért nagy a jelentősége annak, hogy a református gyülekezetek számos edényt őriznek ebből az időszakból. A debreceni ötvös emlékények szinte teljes egészében a mai napig az egyházközségek tulajdonában van.

A Nagyváradai Egyházmegye ötvös és ónanyagának muzeális értékű darabjait Sasianu Alexandru közölte. Az alábbiakban ezek közül a debreceni készítésű ötvöstárgyakat tekintjük át.³

A 17. századi debreceni ötvösök közül nyolc mester készítményét sikerült azonosítani az egyházmegye területéről.

² Bobrovszky Ida: *A 17. századi mezővárosok iparművészete.* (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen) Budapest 1980, 53.

³ Sasianu, Alexandru: *Ezüst és ónművészet a XVI–XIX. században. A Nagyvárad Református Egyházmegye kégyézerei.* Nagyvárad 1986.

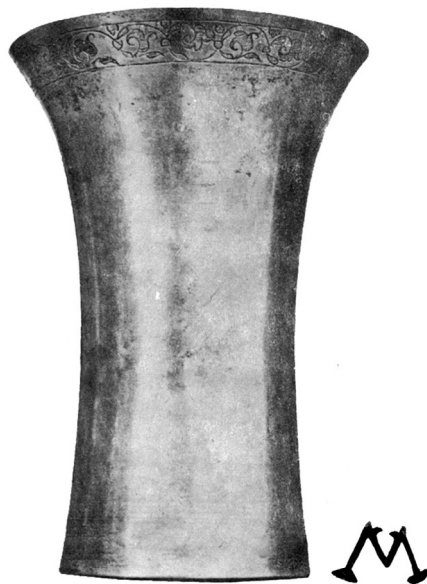
1. Cápás pohár, Várasfenes;
Makai Pál munkája

sonlító alakjáról kapta. Az elsőként bemutatandó pohár az érbogyoszlói egyház tulajdona. A sima, derekáiig kissé szűkülő, majd szája felé kiszélesedő pohár már a 17. század elejének változatát mutatja. Egész palástja dísztelen, csak a szájpereme alatt húzódik egy vésett sáv, amelyben csigavonalas indákon levelek díszlenek. Bár évszám nélküli, a forma támpontot ad készítési idejének meghatározásához. A pohár jelzéssel ellátott, az összevont VM betűk alapján egy debreceni mesterhez jutunk, Vásárhelyi Mihályhoz, akiről a 17. század harmadik-negyedik tizedéből vannak adatok, tehát munkásságába beleilleszthető ez a pohár (2. kép).⁵

Az albisi egyház poharát Monospetrinek adományozta, amikor az 1905-ben leégett. Ezt is tölcséres pohárként tartja

Az edények között a század legelterjedtebb pohárformáit találjuk, közülük a legegyszerűbb az ún. cápás pohár volt, amely nevét felületének megmunkálásáról nyerte. A poncolás során a poncolótűnek a pohár palástjába történő beütésével a felület rücskössé vált, amely a cápabőrhez hasonlított. Egy cápás poharat ismerünk Várasfenesről, amely jelzéssel ellátott és évszámot is véstek rá, amely szerint 1635-ben csináltatták. MP jelzésének betűi megegyeznek egy debreceni ötvös nevének kezdőbetűivel. Makai Pálról a 17. század elejéről vannak adatok. A már említett ajándékozások során a magisztrátus sok ötvöstárgyat vásárolt tőle, ez azt mutatja, hogy bizonyára jó kezű mester volt. A pohár évszáma alapján beleilleszkedik Makai Pál életének időszakába. Egy másik edénye is maradt fenn az egyházmegyében. Munkásságát csak az itteni két edény őrizte meg (1. kép).⁴

Már a 16. században elterjedt volt az ún. tölcséres pohár, amely nevét tölcsérhez ha-

2. Tölcséres pohár
Érbogyoszló; Vásárhelyi Mihály munkája

⁴ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség*, Ethnica, Debrecen 2001, 46. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 40. sz. Másik edénye Sasianu, Alexandru: *i. m.* 28. sz.

⁵ Az ötvösmunkákról részletesen ld. P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 17–21.; 60. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 20. sz.

nyilván a kutatás, de az előbbinél gazdagabb díszítésű. A talpán és a derekán öntött abroncs fogja körül, amelyet csavart rész, az ún. kötél-sodrás és háromlevelű kis ún. lilimos párta alkot. A pohár száján szintén megtaláljuk a vésett leveles díszítést, az ún. reneszánsz mustrát. Jelzése vésett GG, amely alapján ugyancsak egy debreceni mesterhez, Gyursa Gergelyhez kapcsolhatjuk, akiről viszonylag keveset tudunk, csupán az 1640-es évekből van írásos adat a személyéről. A pohár formája és díszítése alapján valószínűleg a század középső harmadában készülhetett.⁶

A 17. század legkedveltebb pohárformája az ún. talpas pohár volt, nem véletlen tehát, hogy ebből a formából találjuk a legtöbbet az egyházmegyében. Az elsőként bemutatandó két pohár jegye alapján ismét az előbbi mesternek, Gyursa Gergelynek a munkája. Közülük különös figyelmet érdemel az érkeserői egyház 1638-as évszámú pohara. A jellegzetes formán a díszítmény hívja fel a figyelmet, ugyanis felső részén hat oszlop alkotja a díszítést. Ez a minta Debrecenben 1631-ben jelenik meg először a század egyik legkiemelkedőbb ötvöseinek, Szegei Mártonnak a művein. Az általa készített két ún. oszlopdíszes kanna a debreceni ötvösök legreprezentatívabb alkotásainak mintapéldánya. Összesen nyolc ilyen kannát ismerünk, talpas poharakon eddig egyetlen példányon látható ez a díszítmény, az érkeserői pohár a második ezzel a díszítéssel (3. kép).⁷

A szalacsi gyülekezet 1638-as évszámmal ellátott poharának ismert formáján más elemekből összeálló díszítést láthatunk. Az ugyancsak domborított mintában a száj alatt és a pohár testét kettéosztó gyűrű két oldalán háromujjú, gyűrűvel ellátott levelek hullámzanak. GG jelzése bizonyítja, hogy ugyancsak Gyursa Gergelynek a munkája.⁸

A következő talpas pohár az éradonyi gyülekezeté. Díszítése eltér az előbbiektől, mivel nem domborítással, hanem vésséssel készült. A szájpereme alatt keretbe foglalt leveles díszítmény húzódik végig. Ugyancsak vésett az osztógyűrű két oldalának és a talp szélének mintája. A kissé szélesedő oldalon két sorban olaszkoszorúba foglalt fejek, a talpon szárnyas griff, sólyom és bagoly látható, ugyancsak olaszkoszorúban. A talpas pohár jelzés nélküli, azonban analógiák révén a Debrecen főbírói hivatalát is betöltő Szegei Mártonhoz, az oszlopdíszes kannák mesteréhez soroljuk.⁹

Négy talpas pohár készítőjének két mestert, Pesti Mátét és Pesti Mihályt tartunk. A két ötvös közül Pesti Mátéról 1623–83 között vannak adataink, Pesti Mihállal 1672–1690 között számolhatunk. Mindketten PM mesterjegyet használtak, egyik beütött, a

3. Talpas pohár
Érkeserű; Gyursa Gergely munkája

⁶ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 40–41. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 20. sz.

⁷ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 40–41. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 24. sz.

⁸ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 40–41. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 33. sz.

⁹ P. Szalay Emőke: *Szomolányi gyűjtemény*. Déri Múzeum, Debrecen 1994, 16. a. pohár.

4. Talpas pohár
Biharpüspöki; Pesti Máté
vagy Pesti Mihály munkája

A református egyház következő szertartási tárgya a kenyérsztó tál. A jákóhodosi gyülekezet hatszögletű tányérja ennek a kevés formai lehetőséget adó tárgytypusnak jellegzetes 17. századi reneszánsz változata. MB jelzése alapján ugyancsak debreceni ötvös a készítője, Miskolci Bálint, akinek keresztelőkannája a 17. századi debreceni ötvösség egyik kimagasló alkotása.¹²

másik vésett, azonban nem tudjuk jelenleg elkülöníteni a munkákat. A nevékhöz kapcsolt tárgyak száma jelentős, összesen 22 edényről van szó, amelyek közül két kehely, egy tál, egy ikerpohár, két tölcseres pohár, egy kanna mellett tizenöt talpas pohár maradt fenn.

A Nagyváradi Egyházmegyében három poháron a század első felének kedvelt díszítését, a sarkára állított rombuszok sorát láthatjuk. A hangsúlyos motívum alkalmazása az azonosság mellett a debreceni ötvösök ötletgazdagságát mutatja, ugyanis mindegyik poháron más-más változat tűnik fel. A biharpüspöki egyház egyik poharán a rombusz a pohár felső szélén jelenik meg, mellette a szájeremen és a gyűrű két oldalán vésett reneszánsz minta. A biharpüspöki másik poháron a rombuszok kisebb változatban a talpon is sorakoznak, a száj és az osztógyűrű két oldalán domborított sáv húzódik (4. kép). A hegyközújlaki egyház poharán a száj vésett reneszánsz lambrekinje mellett az egész felületet rombuszok borítják. Az utolsó hozzájuk kapcsolt pohár az aszszonyvásári, amelyen a biharpüspöki második pohárhoz hasonló domborított sáv látható.¹⁰

A kehelyformához egy edényt sorolhatunk, a mezőtelegdi gyülekezet úrasztali borospoharát, amely 1695 évszámmal ellátott. Jelenlegi ismereteink szerint a 17. század végének egyik jeles mestere, H. Ötvös Tamás a készítője.¹¹

¹⁰ P. Szalay Emőke: A bodrogkeresztúri egyház úrasztali poharai. In: Bencsik János – Szakál Jenőné (szerk.): *Tokaj és Hegyalja VII. Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából*. Miskolc 1992, 115–116. Uő.: *Debreceni ötvösség* 49–53. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 23. sz.

¹¹ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 43–45. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 13. sz.

¹² P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 47–48. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 1. sz.

A 18. századból ugyancsak szép számmal maradtak fenn a Nagyváradi Egyházmegyében debreceni ötvöstárgyak. E században a debreceni ötvösök legkedveltebb kehelyformája az ún. hólyagos pohár volt, amelyet a város távolabbi környékén *arany pohár debreceni formára* megnevezéssel soroltak fel. Ez annak bizonyítéka, hogy olyan jellegzetes terméke volt a helyi ötvösöknek, hogy ezzel a névvel határozták meg a formát.

Bizonyára az sem véletlen, hogy a század legkeresettebb mesterének, Büttösi II. Istvánnak hat hólyagos poharát ismerjük az egyházmegyéből. Az egyik jelentős 18. századi debreceni ötvös famíliát képviseli, családjából többen is ötvösök voltak.

Itteni edényei munkásságának teljes hosszát végigívelik, 1748–1785 között készültek. Ami különösen érdekessé teszi, illetve bizonyára a mester általános ismertségére utal, hogy az egyik nagyváradi gyülekezet, a váradolaszi is tőle vásárolt úrasztali borospoharat, méghozzá két ízben, 1748-ban és 1784-ben egy-egy hólyagos poharat, azaz munkássága elején és a jelenleg ismert utolsó keze alól kikerült munka is ugyancsak a váradolaszi gyülekezetnek készült.¹³ A továbbiakban a jákóhodosi, a bihardiószegei, a hegyközüjlaki, biharfélegyházi kehely mind az ő munkája (5. kép).¹⁴

Békési családnéven négy mester szerepel a 18. század folyamán. Békési Sámuel jelentős alakja volt a 18. század eleji debreceni ötvöscéhnek, jelenleg 15 fennmaradt művét ismerjük. Tőle származik az egyetlen debreceni asztali ezüst edény, egy cukortartó. Az általa készített két úrasztali pohár, egy hólyagos pohár és egy sima oldalú kehely Örvendről és Értarcásról való.¹⁵

5. Hólyagos pohár
Jákóhodos; Büttösi István II. munkája

¹³ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 71–77. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 60. és 61. sz.

¹⁴ Sasianu, Alexandru: *i. m.* 56., 57., 58., 59. sz. Munkásságáról ld. P. Szalay Emőke: *Arany pohár debreceni formára*. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000, 369–398.

¹⁵ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 65–68. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 53., 66. sz.

6. Talpas pohár
Székelyhíd; Marjalaky János II. munkája

sát tükrözi sima, egyszerű formájával. Ez az egyik utolsó mű a debreceni ötvösség története során (8. kép).

Egy kenyérosztó tál készült még Debrecenben, bizonyára nem véletlen, hogy ez is Büttösi István II. munkája. A gálospetri gyülekezet 1761-es tálja karéjos peremével a barokkban kialakult formát követi.¹⁶

A felsorolt ötvösmunkák bizonyítékai annak, hogy Debrecennek ezen a földrajzi területen meghatározó jelentősége volt a 17. és 18. században. Bemutatásukkal a re-

A harmadik, 18. századi ötvöscsalád Debrecenben a Marjalaky volt, három tagja folytatta ezt a mesterséget. Marjalaky János II. a második nemzedékhez tartozott, ő volt az utolsó céhmester, ezt a megbízatást 1806-ban bekövetkezett haláláig viselte. A város magisztrátusának adott utolsó, 1806-os jelentésében írja, hogy már egyedül maradt. Halálával megszűnt a két és fél évszázados debreceni ötvöscéh. Jelenleg 22 tárgyat kapcsolunk a nevéhez. Közülük a Nagyváradai Egyházmegyében a kágyai, két székelyhídi és a biharvajdai hólyagos pohár az ő munkája (6. kép).¹⁶

Feke András a 18. század első felében élt, ez ad arra lehetőséget, hogy két hólyagos poharat kapcsoljunk hozzá, a csokalyit és a körvélyesit. Jelenleg egyedi munkáira jellemző megoldásként a nóduszt említjük, amely kisméretű, tojásdíszes, ezt egyedül nála találjuk. Ez a két kehely ismert tőle, ami szintén mutatja a református egyház klenódiumainak jelentőségét az ötvösművészet kutatása terén.

A TG mesterjegy alapján véljük Tótfalusi Gábor munkájának a nagyszalontai kelyhet, amely 1710-ben készült. Formája és díszítése egyaránt egyedülálló a század ismert debreceni ötvösmunkái között. Munkásságát csupán ez az egy kehely őrzi (7. kép).¹⁷

Utolsóként Koromzay Dániel érkeserűi kelyhével foglalkozunk. 1792-ben ismerjük róla az első adatot, a bihari nemes 1805-ig szerepel az ötvös céh tagjai között. 1804-es évszámú munkája már a klasszicizmus hatá-

¹⁶ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 85–88. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 46–47. 51–52. sz.

¹⁷ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 94. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 45. sz.

¹⁸ P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség* 77. Sasianu, Alexandru: *i. m.* 75. sz.

7. Kehely
Nagyszalonta; Tótfalusi Gábor munkája

8. Kehely
Érkésertű; Koromzay Dániel munkája

formátus egyházművészetnek az iparművészet különböző területein, ebben az esetben az ötvösművészet terén, megmutatkozó fontosságát kívántam érzékeltetni.

Felhasznált irodalom

- Bobrovszky Ida: *A 17. századi mezővárosok iparművészete*. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Budapest 1980.
- P. Szalay Emőke: A bodrogkeresztúri egyház úrasztali poharai. In: Bencsik János – Szakál Jenőné (szerk.): *Tokaj és Hegyalja VII. Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából*. Miskolc 1992, 111–118.
- P. Szalay Emőke: *Szomolányi gyűjtemény*. Déri Múzeum, Debrecen 1994.
- P. Szalay Emőke: Aranypohár debreceni formára. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000, 369–398.
- P. Szalay Emőke: *Debreceni ötvösség*. Ethnica, Debrecen 2001.
- Sasianu, Alexandru: *Ezüst és ónművesség a XVI–XIX. században. A Nagyvárad Református Egyház-megye kegyeserei*. Nagyvárad 1986.
- Zoltai Lajos: *Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Adalékok a debreceni ötvösség történetéhez*. Stúdium, Debrecen 1937.